

כמה הנחיות לכתיבת עבודות

גירסה מפורטת של המסמך נכתבה ב-2005 יחד עם מרב חקלאי. זוהי גירסה קצרה ומעודכנת.

הדברים הבאים הם מעין מתכון תמציתי לכתיבת עבודות. אין להם כל תוקף מחייב, אך נוכח העדר דגמי כתיבה מדעית מבוססים בעברית, הם נועדו להצביע על כמה אפשרויות, ובעיקר להזהיר מפני אחרות. הם נעים בין הערות סגנוניות, אזהרות מכשלים נפוצים בטיעון ועצות מעשיות. הם אינם מתיימרים לתאר את עיקר תהליך העבודה, אלא רק את התוצר הכתוב שלו, לפעמים במטפורות של בישול (חומרים, מתכונים, מאכלים), לפעמים במטפורות של בנייה (יסודות, פיגומים, חיבורים). הטקסט פורש כמה שיקולים והצעות, שמתאימים לכתיבת עבודה מורכבת (סמינר, תזה), אבל יכולים להועיל, נדמה לי, גם בכתיבת עבודות קצרות, שבהן כמובן רק חלקם רלבנטי.

המבוא

השאלה

המבוא אמור להציג במרב הבהירות את **נושא** העבודה: להציג את ה**בעיה** המרכזית בה תדון העבודה בהקשר היסטורי נתון. מועיל לעתים קרובות לנסות לנסח את הנושא כשאלה עיקרית. המבוא אמור לתחום את השאלה הנדונה במקום ובזמן: זהו הסימון הראשוני של ההקשר שבו אתם מתכוונים לברר את השאלה.

הרקע

יש לשרטט בקצרה את **הרקע** הדרוש: אין טעם ב"תמונות-נוף" עשירות, המציגות במשיחות מכחול נדיבות את 'התקופה בכללותה'; תמונות-נוף כאלה ניתן למצוא בספרות המחקר, והן אינן תורמות דבר לפתרון השאלה שהוצגה. חיוני לעומת זאת להציג בלשון ברורה את **הרקע הרלוונטי**: מה שצריך לדעת לצורך הבנת הבעיה האמורה, **כל מה שיתפקד בהמשך כרקע**, שלא יועמד בסימן-שאלה, כלומר שישמש כבסיס שעליו יישען הפיגום שנבנה ולא יזכה בעצמו לכל הסבר או תיקוף נוסף. אלה הנחות העבודה שלנו — הנחות עקרוניות והנחות ספציפיות — שעליהן נניח את שאר הדברים.

ארגז הכלים

מרכיב שני חשוב במבוא הוא הצגת **האמצעים**, שבעזרתם מבקשת המחברת לענות על השאלות שהציבה — מה הם **החומרים** ואיך היא עומדת **לעבד** אותם, כלומר להציג את סוגי העדויות שבהם ייעשו שימוש (מה אפשר לעשות עם חומרים כאלה? מה זמנם, טיבם, המגבלות שהם מציבים לצורך פתרון השאלות הנתונות? לאלו תובנות אפשר לצפות מהם במקרה כזה?) ואת דרך העבודה **איתם** (אפשר להכין מאותם חומרים עצמם מאכלים מאוד שונים זה מזה; מה שיטת הבישול שבה בחרנו?).

אין רשימה סגורה של דרכי עבודה (מתכונים) שמתאימה תמיד, לכל השאלות, לכל החומרים. טוב להסביר במאז את היחס בין השאלות שמבקשים לברר לבין החומרים שעומדים לרשותנו לשם כך (האם בכלל אפשר לעבוד לענות על שאלות כאלה עם עדויות כאלה — ואם כן, איך? האם מרשימת אתרי עלייה לרגל יכולה לתת לנו מושג על הדרך שבה מדמיינים את ארץ הקודש? האם מרשומות מס אפשר להסיק על חלוקת העושר? ואם כן, איך? האם אפשר להסיק מהן מבנה המשפחות המשלמות מסים?), ובין השאלות והחומרים — לדרך העבודה (האם היא מתאימה כדי לגבש תשובות לשאלות כאלה? האם ניתוח התוכן של עלילות אבירים יכול ללמד אותנו על הדרך שבה התקבלו אצל שומעיהם?)

כל החלק הזה של המבוא מציג אם כן את הבעיה ובזיקה לבעיה שמבקשים לפתור – את תיבת הכלים. גישות תאורטיות או מודלים הסבריים הם לא הפתרון לשאלה אמפירית כלשהי אלא חלק מתיבת הכלים: האם הם יכולים לעזור? אם מאמצת הכותבת גישה תיאורטית מסוימת או מתכוונת ליישם מודל הסברי קיים לפתרון השאלות, יש מקום להציג אותם בקיצור ולנסח את המסקנות הקונקרטיות המתבקשות מכך: מה הן מעלותיו ומגבלותיו של דגם הסברי כזה? איזה שאלות אפשר לשאול באופן פורה בעזרת גישה כזו? במה דגם כזה או גישה כזו מעצבים את הטיפול בחומרים, בעדויות? האם הם משנים את מה שיכול להיחשב עדות? האם לא צריך לתקן, להוסיף, לעדן את הדגם כדי שיתאים למשימה – לשאלה, לטיב העדויות שלרשותנו, למגבלות העבודה?

מתוך הצגת השאלה והאמצעים העומדים לרשותנו לפתרונה, אפשר להמשיך ולנסח סידרת שאלות-מישנה או מהלכי-ביניים, שמובילים לפתרון הבעיה; אם יש להם מזל, הם יכולים להפוך לפרקי העבודה. כשמדובר בעבודה מורכבת, עדיף להנהיר את מיבנה העבודה בסיום המבוא, כדי לתת לקוראיה וקוראותיה מושג על התפקיד שכל פרק אמור למלא במיכלול השלם.

מרכיב נוסף שאפשר לכלול במבוא הוא **הגדרות** למושגי-יסוד שישמשו אותנו בעבודה, אבל אין טעם להכביר הגדרות מילוניות או להסתבך בבירור ההגדרות ה"נכונות": אין כאלה. ההגדרה היא כלי-עבודה; היא לא יכולה להיות נכונה או בלתי נכונה. השאלה היא אם היא **מועילה** (אם היא עוזרת לפתור את הבעיה, מזמינה שאלה טובות, מחברת תחומי ידע רלבנטיים, מאפשרת לנו לתקשר בבהירות). אחד התפקידים של הגדרה מפורשת הוא לצמצם אי-הבנות בין הכותבת והקורא, בכך שהיא מבהירה, באיזה מובן ספציפי משתמשות הכותבת במונחי-מפתח בחיבור (האם אנחנו מתכוונים לאותו דבר כשאנחנו אומרים "מהפכה" או "תנועה חברתית" או "מוסד" או "כת"?).

ניסוח מפורש של הגדרת מונחי-מפתח כאלה יכול לסייע לנו להימנע מהכשל הידוע: להשתמש באותם מונחי מפתח במובנים שונים בחלקים שונים של החיבור, כך שהשאלה "נפתרת" או נעלמת על-ידי מניפולציה סמויה של ההגדרה במהלך העבודה. ניסחנו את השאלה בהתחלה על בסיס הגדרה אחת – ופתרנו את השאלה בכך שבהדרגה ובלתי שירגישו אימצנו הגדרה אחרת.

אין טעם לקשט את העבודה במונחים אקזוטיים, ומומלץ לא להמציא חדשים, אלא אם כן באמת אין מנוס מכך: מונח חדש אכן יכול להוסיף לעתים דיוק, אבל להפחית את המובנות ולהקשות על התקשורת.

גוף העבודה

גוף העבודה אמור להיות בנוי מסדרת מהלכים ("פרקים" ו"תת-פרקים"), הנגזרים מן השאלה העיקרית ומובילים בהדרגה לבירור השאלה שהוצגה בתחילה על היבטיה השונים. עדיף לתת לפרקים – אפילו קצרצרים – כותרות אינפורמטיביות, שיאפשרו לקוראת לעקוב בקלות אחר מיבנה העבודה ולזהות את התפקיד שנועד לכל פרק ויחידה במסגרתה.

פיסקאות, לא משפטים

יחידת היסוד של החיבור היא פיסקה, לא משפט בודד – אין טעם בפסקאות שמורכבות ממשפט אחד בלבד ופוגמות בשטף הכתיבה. פיסקה היא יחידה רטורית מורכבת, שאמורה לברר רעיון שלם, להדגים אותו, לאשש אותו ולסייג אותו – ולאפשר לנוע הלאה. כשהיא כתובה היטב, ממש ברור מתי צריך להתחיל פיסקה חדשה.

פרקים וסעיפים

המפתח לבהירות של עבודה מורכבת הוא המבנה שלה. זה גם אחד האתגרים היותר קשים בכתיבה: לעצב לה מבנה, שיבטא באופן הטוב ביותר את היחס בין החלקים השונים, ובה בעת יאפשר גם לקוראים לזהות את הדברים תוך כדי קריאה. אני לא מכיר מתכון טוב איך לעשות זאת. השאלה המנחה ביחס לכל פיסקה שכתבנו, מה היא עושה כאן? האם אפשר בלעדיה? למה היא נמצאת דווקא כאן?

דרך אחת להבהיר גם לעצמנו וגם לקוראות ולקוראים שלנו את המבנה הפנימי של העבודה היא לסמן את המיקום והתפקיד של הפיסקאות ותתי-הפרקים שמהן היא בנויה. במלים אחרות, באמצעות חלוקה לסעיפים ולסעיפי-מישנה לבנות פיגום שמחבר את החלקים שמהן מורכבת העבודה. פיגום כזה מקל לעקוב אחר תפקיד הפיסקאות ולהבין איך הן בדיוק קשורות זו לזו: למשל, לאחר טענה כללית (א), שורת סעיפי-מישנה שמדגימים אותה (א)[1], (א)[2], (א)[3]; לאחר-מכן פסקה שמצעידיה את הטיעון שלב אחד קדימה (ב), ואז סעיף-מישנה שמתמודד עם טענת-נגד אפשרית (ב)[1], סעיף-מישנה נוסף שמבסס מחדש את הטענה (ב)[2], ואז – פסקה החוזרת לפתח את קו-טיעון המרכזי (ג), וכיו"ב.

יש שמעדיפים להשאיר את הסימונים האלה בטקסט כדי להקל על הקוראים לעקוב אחר המבנה, אבל אפשר גם אחרת: להשתמש בפיגום כזה של סימונים תוך כדי תהליך הכתיבה, ואז להוריד את רובם בנוסח הסופי, כמו שמפרקים פיגום כשהבניין עומד. אם הטקסט כתוב היטב, כל קוראת וכל קורא יכולים לעקוב אחר ההגיון הפנימי שלו מתוך הקריאה – והקישורים הנקודתיים שמחברים את הפיסקאות.

קישורים

לחלקי הקישור, שמופיעים לעתים קרובות בתחילת פסקה, יש תפקיד חשוב בהבהרת העבודה – גם של מבנה הטיעון וגם של מהלך המחשבה שלנו. בלי לתפוס הרבה מקום הם עונים לשאלה, מה התפקיד של הפיסקה הבאה ביחס לקודמותיה? מה היא מוסיפה עליהן? לאיזה כיוון היא מפתחת את הסיפור? האם עכשיו תופיע טענה נגדית שצריך להתמודד אתה ("בניגוד לטענה האחרונה, אפשר גם לטעון ש..."), או ייבדק הסבר חלופי ("עם זאת, זה אינו ההסבר היחיד האפשרי. אפשר גם להצביע על הסבר אחר: ..."). או שאנחנו עומדים לקרוא דוגמא נוספת, שתומכת בדברים ומעשירה אותם ("דוגמא נוספת לאותה תופעה אפשר למצוא במקרה הבא. ..."). גם שאלות שמציבה המחברת לעצמה יכולות לסייע בהבהרת מהלך הטיעון ("האם זהו תיאור מהימן? בקריאה חוזרת, אפשר להבחין בכמה פרטים מעניינים...") ובעצם לשמש כחלקי קישור טובים, דיאלוגיים ("האם בכך מוצו כל אפשרויות ההסבר? לא בהכרח. אפשר לנסות אפשרות נוספת..."; "ומי בעצם היו השחקנים הראשיים? האם יש קווי דמיון משותפים ביניהם?").

דרך מועילה לבדוק את מיבנה העבודה לפני הגשתה היא לעבור עליה שוב ולשאל ביחס לכל פסקה בתוכה, האם אפשר לוותר עליה והאם היא באמת במקומה – למה היא חייבת להימצא במקום שבו היא נמצאת, מה הקשר בינה לבין הקודמת לה ולאן היא בדיוק מובילה.

לדוגמא...

ממש עוזר ללוות כל טענה כללית או הכללה **בדוגמא אחת לפחות**. שלוש סיבות טובות לחשוב ולכתוב עם דוגמאות. קודם כל, כי אנחנו חושבים דרך דוגמאות, דרך המורכבות שלהן; הן עוגן במציאות, הן בקרה מתמדת של ההפשטות והרעיונות שלנו, העושר שלהן מאתגר אותנו, מחייב אותנו לחשוב מחדש על מה שנדמה לנו שקורה בעולם. להצליח לחשוב דרך דוגמאות קונקרטיות, עשירות, ולראות דרכן ובאמצעות תופעות וסדיריות – תענוג אמיתי.

שנית, דוגמאות עוזרות לקוראות ולקוראים, שלא תמיד יכולים לעמוד על כוונתנו מתוך הניסוח המופשט של אמירה או טענה; דוגמא עוזרת לקוראות להעלות בדעתם דוגמאות נוספות, לבדוק את הנאמר מול ידע העולם שלהן, לחשוב על דוגמאות-כנגד כדי לשפוט עד כמה הדוגמה שהבאנו היא "טובה" – "מאולצת", "מתבקשת", מייצגת, יוצאת-דופן...

ושלישית, ללוות טענות בדוגמאות מועיל גם לנו בתהליך הכתיבה/חשיבה עצמו, משום שהדוגמא מאפשרת – ומחייבת אותנו – לבדוק מייד, אם יש יסוד למה שאנחנו אומרים (יש בכלל דוגמא למה שאני אומר כאן?) ומה התחולה של מה שנטען (האם זו באמת טענה כללית – או אולי היא רק מתחזה לכזו? האם הדוגמא שהבאתי היא אחת מני רבות – או שבעצם זאת הדוגמא היחידה האפשרית או המתועדת, כלומר, היא לא דוגמא אלא כל מה שיש?).

עבודה יכולה ללכת לאיבוד בשלל דוגמאות. אפשר לבחור בדוגמא קטנה או גדולה, פשוטה או מסובכת, מתומצת או מפורטת: תלוי בהיקף העבודה, בחשיבות הדוגמא, בפוטנציאל התוכנות שאפשר להפיק ממנה. בכל מקרה נהיה

מחויבים להסביר איזה היבט של הדוגמא רלבנטי, מה בדיוק היא מדגימה – כלומר, לבנות חיבורים טובים בינה לבין המהלך הכולל. ניסוח הקישורים האלה הוא גם הרגע שבו אילוץ הכתיבה וההבהרה מחייבים אותנו לחלץ במפורש מתוך הדוגמא את ההיבט הרלבנטי, כלומר לנוע חזרה מן הקונקרטי אל המופשט יותר.

ראיות וטענות

מפתה מאוד לצטט ראיות בלי להסביר, איך בדיוק הן תומכות בטיעון, כאילו זה עניין מובן מאליה. אבל רק לעתים רחוקות זה באמת כך. ה"מקורות לא מדברים בעד עצמם", לנו נדמה שהעדויות חותכות וברורות – והאמת, רק נדמה לנו. לא מספיק להצמיד "עובדות" לטענות באמצעות הפניה סתמית, כאילו ברור מאליה מה היחס ביניהן. חשוב לנסח, מה המעמד של האסמכתא בעינינו ואיזו פונקציה היא אמורה בדיוק למלא: האם היא נועדה פשוט לתמוך, כולה, בטענה? אלו היבטים של הראיה המובאת (פיסת עדות או מסקנות של מחקר) הם בדיוק רלבנטיים בדיוק לטיעון? וחשוב יותר: האם מדובר בהוכחה ממש לטענה, או באישוש בלבד, בראיה שמחזקת את הדברים אבל לא מכריעה, או בדוגמה אפשרית לטענה? לא כל הראיות שנביא אמורות לתמוך בדברינו: האם זו עדות שנועדה להפריך טענת-נגד אפשרית, או אולי לסייג את הטיעון שלנו, להגביל את תחולתו או להוסיף לו עוד היבט?

ציטטות

מתי לצטט עדויות בגוף העבודה עצמו? כאשר לפירוש של פיסת עדות יש תפקיד חשוב בטיעון; כאשר הטיעון שלנו ממש תלוי בפרשנות העדות – וצריך להסביר אותה; כאשר הכותבת משערת שצפויות פרשנויות חלופיות (ותמיד יש מקום לשאול תוך כדי כתיבה: האם אי-אפשר לקרוא את פיסת העדות שהובאה באופן אחר?); כאשר יש משמעות מיוחדת לניסוח של הדברים: בכל המקרים האלה כדאי **לצטט את העדות במלואה**, הן כדי שאפשר יהיה להציג את הפרשנות שאימצנו ולתקף אותה, והן כדי להעמיד לרשות הקוראת את האמצעים הדרושים לבקר את הפירוש שהצענו בלי מאמץ מיוחד.

כדאי מאוד **לתרגם** את פיסות העדות, שנראות חשובות מספיק כדי שיצוטטו בגוף העבודה. גם כשעדות או ראיה כלשהי נראית שקופה ומובנת לגמרי (באנגלית, למשל), התרגום שלה מחייב אותנו לדייק, לוודא שבאמת מיצינו כל מילה, ובכלל, שהבנו אותה. כל תרגום הוא פרשנות. עדיף לכן לכתוב אותו ובאופן הזה להבהיר לעצמנו ולקוראות ולקוראים שלנו, **איך בדיוק הבנו את פיסת העדות** שבה השתמשנו. ומאותה סיבה עצמה עדיף לתרגם – ולהביא גם את המקור בהערות שוליים.

טענות-נגד

טענות-נגד אינן אויבים שיש לסלקם מן הדרך או להתעלם מהם בזהירות כשעוברים בסביבה, אלא מכשיר מחקרי, שמאפשר לסייג קביעות ולפתח טענות. בכל תהליך מחקר השאלה, מהי טענת-הנגד הטובה ביותר למה שאני חושבת, או, מה יכול להיות ההסבר החלופי הטוב ביותר, הן שאלות הכרחיות, טובות. זה רעיון לא רע ממש כתוב אותן גם בעבודה וכך לשלב בה טענות-נגד אפשריות. דרך טענות-נגד אפשרויות ובעזרתן אפשר להתקדם – לבחון תוך כדי כתיבה התנגדויות והסתייגויות אפשריות, לפתח אותן במידת הנדיבות שאנחנו יכולים להרשות לעצמנו, ובעזרתן לסייג את הטענה שפיתחנו, לנסח אותה מחדש או להעשיר אותה, להוסיף לה מימדים נוספים שהיו חסרים בה.

הערות שוליים

- הערות-השוליים נועדו בראש ובראשונה **להפנות את הקורא\ת לאסמכתאות**, המאששות את האמירות העובדתיות או את הטענות, המובאות בגוף העבודה. ככל שאפשר עדיף להגביל את השימוש בהערות שוליים לכך.
- לא תמיד אפשר לעשות זאת, במיוחד בהיסטוריה ובתחומי מחקר אחרים, שבהם הדיון באופי העדויות ובמגבלות שלהן הוא מורכב, ואם ייערך בגוף העבודה, יכול לסרב לאותה עד כדי כך שקשה יהיה להבחין בטיעון המרכזי. אנחנו מצטטים למשל שבר פסוק, ונאלצים להסביר שיש לו תרגום חלופי; או מסתמכים על דיווח חשוב בגוף העבודה, אבל זהו גם דיווח מוטעה ואינטרסנטי, ואם ננסה להסביר בגוף העבודה, מה הבעיות בהטיות שלו ולמה בכל העבודה,

זאת חשוב להשתמש בו – לא נצא מזה. הערת שוליים היא מקום טוב להסברים משלימים כאלה, שאינם פוגמים בשטף הטיעון שבגוף הטקסט.

- שימוש משני של הערות שוליים הוא להציג בקצרה עניינים או טיעונים, שנראים חשובים ורלבנטיים, אבל אם יופיעו בגוף הטקסט, הם עלולים לפגום במהלכו הבהיר. כך אפשר להעביר להערת שוליים הסתייגות שאי-אפשר לפתח בגוף הטקסט או הפניה לפרשנות שונה מזו שהצענו בגוף העבודה.
- אין צורך להיתלות באילנות גבוהים ולחפש אסמכתאות מלומדות לטענות מובנות מאליהן (איזו אוטוריטה תיאורטית אוכל לצטט כאן כדי להגיד מה שכל אדם בר-דעת יודע?). ובכלל, אין טעם להפנות לחיבורי מחברים "חשובים" ונחשבים, אם לא תרמו ישירות לביסוס הטענה שבגוף העבודה.
- חשוב לעומת זאת להפנות את הקוראים לקטעי העדויות, שעליהם נסמכים הטיעונים שלנו; חשוב להפנות למחקרים שאת דעתם אנחנו מאמצות, או אלה שחשוב לקחת בחשבון, במיוחד אם דעתם שונה מדעתנו, או אלה שבתגובה אליהם פיתחנו את הטיעונים בעבודה.
- אחד הסימנים המובהקים לכך שעבודה הסתיימה הוא שרק הערות-השוליים שלה ממשיכות להתרחב.

הסיכום

מה לכתוב בסיכום? זו התלבטות ידועה. הסיכום אמור לסקור את ממצאי הדיון, אך לא להוסיף מידע חדש שאינו נמצא בגוף העבודה; להציג תשובות בהירות, מתומצמות לשאלות שנשאלו.

התפקיד העיקרי של הסיכום הוא לנסח ולחדד את המסקנות העולות מן הדיון. חיוני לחזור ולבדוק, כיצד המסקנות שניסחנו תורמות לפתרון השאלה המקורית – נקודת המוצא של העבודה. בעבודה מורכבת, כל פרק לפעמים בוחן בעיה מכיוון שונה. הסיכום אמור ללכד אותם ולנסח באופן בהיר ככל האפשר את היחס בין ההיבטים השונים.

הסיכום אמור להבהיר, מה "חדש" בעבודה ביחס לחומר שעליו היא מסתמכת וביחס למצב הידע שסימנו בתחילתה: כלומר: מהי התובנה, שאליה הגענו בעצמנו במהלך המחקר? לא מדובר בהכרח בחידוש מוחלט, בדברים שלא נשמע מעולם: זהו דין וחשבון על מה שהתחדש **ביחס למצב שבו נמצאו בראשית הדרך**. אחד התוצרים של עבודת מחקר הוא אנחנו-עצמנו, הדרך שעברנו.

עבודה לא מסתיימת בהכרח בפתרון השאלות שהוצגו בתחילתה. ממש מועיל לסמן בסיכום את השאלות שנותרו בלתי-פתורות, או להציע על-סמך העבודה **ניסוח מחודש ומדויק יותר של השאלות** שאיתן יצאנו לדרך. מסקנה אחרת, טובה ומועילה של עבודה היא התוויית דרכים אחרות לפתרון השאלות שהצגנו, שהלכו והסתמנו מתוך המחקר ("התברר לי, שמהחומרים שלרשותי אי אפשר לענות באופן מספק על השאלה" – מסקנה חשובה, שפותחת דרך להמשך: "על סמך הדרך שעברתי אני מסיקה, כי החומרים האלה יאפשרו לענות על השאלה יותר טוב: ..."). מעבודה מסיקים לא רק ממצאים אלא גם מפיקים לקחים ביחס לדרך העבודה: סיכום הוא מקום טוב לנסח **מסקנות ביחס לשיטת העבודה**, לסמן את המגבלות שלה, להצביע על אפשרויות חלופיות.

ואחרון: בתהליך המחקר הקולקטיבי **תשובות טובות הן שאלות חדשות** (ולפעמים השאלות החדשות מעניינות יותר מהתשובות). סיכום הוא מקום טוב לא לרק לסגור אלא גם לפתוח: לנסח שאלות חדשות, טובות, מעניינות, קשות יותר.

עניינים טכניים

ההפניות למקורות ולספרות המחקר צריכות להיות מלאות ושיטתיות: לאחר שבחרנו שיטת ציטוט מסוימת, צריך להקפיד להשתמש בה באופן עקבי במהלך העבודה.

הביבליוגרפיה החותמת את העבודה צריכה לכלול רשימה אלפביתית של הספרים והמקורות בהם נעשה שימוש. לא מקובל לכלול בה ספרים ומאמרים, שאין אליהם הפניה קונקרטית בגוף העבודה עצמו. אבל לעתים אנחנו בכל זאת רוצים אותן לציין מחקרים ועבודות, שמילאו תפקיד חשוב בתהליך החקירה (עזרו לעצב את הגישה שלנו לנושא, עיצבו

את הדרך שאנחנו חושבים עליו), שאי אפשר לבטא אותו בהפניה נקודתית בהערת-שוליים. עבודות כאלה אלה אפשר לציין בשמן במבוא.

לפני ההגשה: עוד זוג עיניים אחד (לפחות)

גמרנו את העבודה, נדמה לנו שגמרנו? לא כדאי לשלוח אותה לפני שקראו אותם אחרים – חברים וחברות, עמיתים ועמיתות. רק חברים וחברות יוכלו לומר לנו, שמה שנראה לנו מובן מאליו, ברור לגמרי, בהיר כשמש, מושלם ומלוטש – זקוק לעוד סיבוב נוסף של תיקון. והסיבוב הנוסף הזה הוא לפעמים השלב שבו "נסגרות פינות", שבו לא רק מגלים סדקים במבנה אלא רואים פתאום את היופי שבחיבורים לא צפויים, את האפשרות להוסיף שני משפטים (ולקצץ חמש פסקאות) – והכל יושב הרבה יותר טוב.

שלחו הערות, תיקונים, מחשבות: gadi.algazi@gmail.com